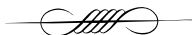


NÓTÁRI TAMÁS

# A salzburgi Liber confraternitatum margójára



A *Liber confraternitatum* (*Verbrüderungsbuch*) nem más, mint egy élők és holtak neveit tartalmazó, a felsorolás, akikért a salzburgi Szent Péter-kolostor szerzetesi közössége imádkozott. A listát a VIII. század végén, még Virgil (749–784) püspök utolsó évében, vagyis 784-ben kezdték el vezetni, tehát még Bajorország frank annektálása előtt – érdemes megjegyezni, hogy a salzburgi *Liber confraternitatum* e műfaj legkorábbi ránk maradt darabja. E felsorolás természetesen nem historiografikus céllal keletkezett, ám a történész számára értékes következtetések levonását teszi lehetővé, hiszen nem csupán a kor vallásos világlátásába enged bepillantást, hanem egy merőben egyedi társadalomképet, mi több, politikai arculatot tár elénk a VIII. század végének Bajorországból.<sup>1</sup> A maga korában talán hasonlóképpen elődleges imaszándékot szolgált – és jelenleg a történeti kutatás számára jelent felbecsülhetetlen értéket<sup>2</sup> – a Cozroh által Hitto freisingi püspök (811–835) számára összeállított, *Traditiones Frisingenses* címen nyilván tartott, kronológia rendet követő, s ezáltal egy sajátos freisingi egyházmegye-történetet nyújtó adománylista nyitó gondolata, hiszen ekkortájt nem állott fenn olyan kényszerítő szükséghelyzet, mint Nagy Károly hatalomátvétele idején, amelynek hatására példának okáért a salzburgi *Notitia Armonis* is létrejött.<sup>3</sup> A mondseei kolostor adományjegyzéke a IX. század második felében keletkezett, és az adományokat körzetenként, tehát a kronológiai mellett – a jegyzék elején egy 777-ben Odilo és Tasziló hercegek lelki üdvéért tett adomány áll – a topográfiai elvet is szem előtt tartva sorolja fel. Lejegyzésének oka feltehetően a kolostornak a Regensburgi Püspökség joghatósága alá történő besorolásával hozható kapcsolatba, a kolostor ilyen módon kívánta megőrizni saját történetiségének tudatát,<sup>4</sup> a jegyzék tehát nem csupán a jövő jogbiztonságát, hanem a múlt emlékezetben tartását is szolgáltatta.<sup>5</sup>

A *Liber confraternitatum* megszületésének idejét a még élők és a már megholtak listájának összevetéséből Karl Forstnernek sikerült igen pontosan meghatározni. A *Liber vitae*-be elsőként bejegyzéseket tevő, vagy a mű alapjait lerakó *scriptornak* a munkát 784. november 27. előtt be kellett fejeznie – e dátumot tekinthetjük legkésőbbi terminus ante quemnek –, hiszen Virgil püspök nevét nem ő vezette be az elhunyt salzburgi püspökök és apátok listájába.<sup>6</sup> Akiket tehát az ún. *prima manus* bejegyzése az élők között említ, azok 784-ben még életben lehettek, s az élő salzburgi püspökök és apátok listája a *V[ir]g[il]i[us] ep[iscopu]s* bejegyzéssel kezdődött,<sup>7</sup> ám Virgil nevét a következő *scriptor* 785. június 11. – az új püspök felszentelése – után felülírta Arn névvel, ám az *episcopus* szót érintetlenül hagyta.<sup>8</sup> A legkorábbi terminus post quem meghatározásában Nagy Károly felesége, Fastrada neve igazít el,<sup>9</sup> akivel a frank uralkodó 783 őszén kötött házasságot. Ezen időszak azonban tovább szűkül, ha figyelembe vesszük, hogy Fulrad, Saint-Denis apátjának neve az élő püspökök rendjébe került bejegyzésre<sup>10</sup> – ennek 784. július 16. (az apát halálának napja) előtt kellett megtörténnie. Ekképpen – ha az írnokról folyamatos munkavégzést tételezünk fel – vélelmezhetjük, hogy a *Liber vitae* kétharmada 784 közepére már elkészült. Az elhunyt püspökök rendjébe vette fel viszont a *scriptor* a freisingi püspököt, Virgil barátját, Arbeót,<sup>11</sup> aki 784. május 4-én távozott az élők sorából. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Liber vitae* kétharmada

– a tizediktől a huszadik oldalig terjedő rész – 784. május 4. és július 16. került megírásra, az egész munka pedig még ugyanezen esztendő november 27-éig elkészült.<sup>12</sup>

Jó eséllyel vélelmezhetjük, hogy a *Liber confraternitatum* megalkotásának motivációnak sorában szerepelt a salzburgi Rupert-dóm felszentelésének 784. szeptember 24-én beköszöntő tízéves jubileuma. Nem tekinthető véletlennek, hogy ekkorra készült el, vagy járt a munka lezárásához közel a *Liber vitae scriptora*. Saját püspökségén kívül Virgil nagy teret szentelt a jegyzékben a többi bajor egyházmegyének (Freising, Neuburg, Passau, Regensburg, Säben), ám feltehetően – a liturgikus aspektus mellett – céljai között szerepelt a Salzburger Püspökség primátusának hirdetése és igazolása, ami az *ordók* rendszerében is egyértelműen tükröződik.<sup>13</sup>

Forstner szerint azon feltételezésnek, hogy az első bejegyzéseket maga Virgil püspök tette volna, ellent mond a Karoling – leginkább a St. Denis-ben alkalmazotthoz hasonló – minuscula használata.<sup>14</sup> Rosamond McKitterick amellett foglal ugyan állást, hogy e stílus használata nem lehetett idegen Virgil számára, aki nézete szerint frank vagy bajor származású volt, Írországból pedig csupán tanulmányokat folytatott.<sup>15</sup> Érvei között egyfelől a kétségkívül hipotetikus, ám – véleményünk szerint – máig meg nem döntött, illetve plauzibilisebb elmélettel nem helyettesített Heinz Löwe-féle Virgil-Aethicus Ister azonosítás<sup>16</sup> tarthatatlanságára hivatkozik,<sup>17</sup> másfelől a Virgil író származása mellett szóló argumentumot, nevezetesen a nagyszámú író szent és apát említését a *Liber vitae*-ben azzal kívánja megdönteni, hogy e bejegyzés éppúgy származhat valamely más kompilátortól vagy Salzburgban működő író szerzetestől. Az író származás ellen felhozott érvek között találhatjuk Virgil szoros és kedvező frank kapcsolatait is.<sup>18</sup> A magunk részéről a frank kapcsolatot kellőképpen indokolva látjuk a *Conversio* vonatkozó megjegyzése alapján, nevezetesen hogy Virgil Pippin udvarának érintésével érkezett Bajorországba,<sup>19</sup> viszont nem tartjuk szükségszerűnek, hogy a *Liber confraternitatum* lejegyzőjét Virgil személyében találjuk meg: ha az írás jellegéből indulunk ki, akkor feltétlenül egy frank kötődésű *scriptort* kell feltételeznünk – ettől azonban még Virgil marad az *auctor spiritualis*, és nem kell kétségbe vonnunk író származását. A frank minusculák használata – e stílus megjelenésének első három dokumentuma közé tartozik a salzburgi *Liber vitae* – ugyanakkor vélelmezhetően nem a *scriptor* saját kezdeményezése lehetett, arra a nyitott szellemiségű Virgil püspök adhatott utasítást.<sup>20</sup> Azon érvet illetően azonban egyetérthetünk McKitterickkel,<sup>21</sup> hogy a frank uralkodó és családjának említése a *Liber vitae*-ben még nem teszi Virgilt frank-szimpatizánssá, mi több, Tasziló ellenfelévé. Amint ezt számos momentum alátámasztja: az önálló Bajor Hercegség utolsó évtizedeinek viszonyai és kapcsolatrendszerei sokkal árnyaltabbak, kevésbé statikusak és jóval inkább a korabeli aktuálpolitika által determináltak lehettek, mint ezt a közhelyszerűen használt Karoling- és frankellenes jelzők valószínűsíteni engedték, hiszen az egyértelmű törés csupán 788-ban vagy még inkább 794-ben vált megkérdőjelezhetetlenné.

A *Liber confraternitatum* historiográfiaiailag értelmezhető bejegyzéseiből világossá válik, hogy a szerző megpróbálta Bajorországot, illetve Salzburgot nem csupán a korabeli viszonyokba beágyazott közösségként értelmezni, amint ezt a frank és író nevek mutatják, hanem – a bibliai és ókeresztény alakok említésével – a keresztény szemszögből lineáris üdvtörténeti folyamatként zajló világtörténelemben is elhelyezni. Nem járhatunk tehát messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy az imakapcsolat megjelenítése és dokumentálása mellett a *Liber vitae* szerzője, Virgil saját történelemszemléletét is tükrözi a névsor. (Nem elhanyagolható párhuzamként kínálkozik a VIII. századi Bajorországban keletkezett *Lex Baiuvariorum* prológusa, amely a történeti példák említése révén a bajor törvényalkotást a

bibliai zsidó, az ókori görög és római, valamint a Merowing-frank jogalkotás folytatójaként, a töretlen hagyomány láncszemeként jeleníti meg.) A *Liber vitae* eget és földet felölelni akaró komplexitása, illetve komplexitásra törekvése jellegzetesen virgili gondolat: a föld gömbalakját hirdető, valamint az *antipodoira* vonatkozó tanítását Bonifác hatására kénytelen volt visszavonni<sup>22</sup> – a gömb mint legtokéletesebb geometriai forma Virgil eszmerendszerében talán a teremtetett univerzum tökéletességét is hivatott volt kifejezni –, ám az emberiség egészét felölelni kívánó imakapcsolatban végeredményben visszatérhetett a teljesség érzéséhez. E szempont érthetővé teszi, hogy a régi ellenfél, Bonifác nevét hiába is keresnők a *Liber confraternitatum* listáiban.<sup>23</sup>

A *Liber confraternitatum*ot tartalmazó kódex, amit Karl Forstner facsimile kiadásának<sup>24</sup> jóvoltából olvashatunk, két részből áll, első negyven oldala a – jelenleg általunk is vizsgált – *Liber vitae*, második része salzburgi okleveleket tartalmaz; a két egységet legkésőbb a XV. században fűzték egybe. A VIII. és IX. századból származó rész tizenkét lapot, illetve huszonöt oldalt ölel fel, ám a *Liber confraternitatum*ot folyamatosan továbbírták. A IX. és X. század ritkuló bejegyzései azonban már szinte csak Salzburgot és környékét érintik – ellentétben az eredeti, az univerzum teljességét felölelni óhajtó intencióval –, majd a bajor seregnek a magyaroktól elszenvedett 907-es vereségét követően majd száz évig nem is vezetik tovább a névsort. 987-ben elválik egymástól a kolostor és az érsekség vezetése, s talán ez is döntő lökést adhatott a *Liber confraternitatum* folytatásához, hiszen a kolostor nem nélkülözhetette az általa létrehozott közösség általi legitimációt. Hosszabb aktualizálásra került sor 1004-ben, ám ez is nélkülözötte a Virgil szándékolta teljességet; a bővítés jórészt a kolostori szinten maradt.<sup>25</sup>

A bejegyzett személyek neveit árkádos oszlopokba írták, a korábbi részek némely üres helyét a későbbi bejegyzések töltötték ki, így került például oda a XI. és a XII. században Alcuinnak Rupert templomáról írott versezete. Első ránézésre tehát a kézirat – amint ezt Rosamond McKitterick is megjegyzi – teljességgel áttekinthetetlen őserdei vadonnak látszik, ám a figyelmesebb szemléltre inkább sűrű történeti szövetnek benyomását teheti, hiszen mindazon személyek nevének gyűjteménye, akik a Szent Péter-kolostorral kapcsolatba kerültek – s akiknek a nevét olykor oklevelekben is viszontláthatjuk – sajátos történelemkönyvvé teszi a *Liber vitae*et. Az egyre gyarapodó nevek a közösség identitását képviselik, s a *Liber confraternitatum* jellegéből adódóan mind szorosabb, az elhunytak lelki üdvéért mondott imákkal folyvást megerősített köteléket fonnak az elmúlt és a jövőendő közösség(ek) között.<sup>26</sup>

Megkísérelendő rekonstruálni a *Liber vitae* keletkezéskori, tehát 784-es állapotát, a legtanácsosabbnak tűnik a *prima manus* által tett bejegyzéseket, illetve az általa felállított rendszert követni, amely bőséges helyet hagyott a később bejegyzendő neveknek. Az első *scriptor* keze által bejegyzett nevek száma 1188, ebből huszonöt név mára olvashatatlanná vált; a maradék 1163 név között majd kilencszáz germán nevet találunk, a többi név bibliai, kelta és latin eredetű. Számarányukat tekintve – hatszázhuszonhat tétel – túlsúlyban vannak a kolostorhoz kötődő laikusok nevei, ezeket nagyságrendileg az apátság száz, illetve száznyolc szerzetesének neve követi. A diadalmas-, a harcoló- és a szenvedő egyház hármas felosztását követi a *Liber vitae* is, tehát a három nagy kategória a szentek, az élők és az elhunytak csoportja. A nevek e hármass felosztás alatt rendekbe vannak besorolva. A diadalmas egyház rendjei az *ordo patriarcharum seu prophetarum testamenti veteris* és az *ordo apostolorum sanctorum martyrum et confessorum*. Így helyet kaptak az első oldalon – a kódex mai formájában ez az ötödik oldal – az Ószövetség pátriárkái és prófétái Ábeltől Dávid királyig, az Újszövetség

szentjei Szűz Máriától és Keresztelő Szent Jánostól az apostolokon át (akiknek névsora nem teljes) az evangélistákig, valamint a hajdani korok pápai és szentjei, így például Kelemen, Lőrinc és Gergely. Ezen oldalt egy ötsoros imádság zárja.

A harcoló egyház rendjeibe tartoznak a következők. A mai állapot szerinti hatodik – eredetileg második – oldalon olvashatók a Szent Péter-kolostor élő püspökeinek és apátjainak (*ordo episcoporum vel abbatum vivorum*), majd szerzeteseinek nevei (*ordo monachorum vivorum*), akik közül többeket utóbb töröltek és az elhunyt társak sorába írtak át; a munka megszerkesztője itt több oldalnyi helyet hagyott az eljövendő korok szerzetesei számára. A – mai rendszerben – kilencedik oldal tartalmazza a kolostorhoz tartozó *pulsantes* neveit (*ordo pulsanitum vivorum*). A szakirodalom korántsem egységes a *pulantes* státuszának definiálását illetően: Karajan novíciusokként, illetve a kolostorba történő felvétel előtti próbaidőt töltő személyekként határozza meg őket,<sup>27</sup> ezzel szemben Herzberg egy, a szerzetesek és a kanonokok között elhelyezkedő kategóriának fogja fel a *pulsantest*,<sup>28</sup> s ennek kapcsán Alcuin Arnhoz intézett egyik levelére hivatkozik.<sup>29</sup> A tizedik oldalon következnek az élő királyok (*ordo regum vivorum cum coniugibus et liberis*) és hercegek családjukkal együtt (*ordo ducum vivorum cum coniugibus et liberis*), frank és bajor püspökök (*ordo episcoporum vivorum*), apátok (*ordo abbatum vivorum*), papok és egyéb egyházi személyek (*ordo sacerdotum vivorum vel diaconorum seu clericorum*); ezen oldal használható fel leginkább a munka datálásához. A következő oldalak e korai időszakból származó csekély számú bejegyzéseit az élő apácák neve teszi ki (*ordo sanctimonialium vivorum seu religiosarum feminarum*), amelyeket az élő közrendű – a kolostorral kapcsolatban álló – világi személyek neve követ (*ordo communis virorum vivorum religiosorum*).

A – mai számozás szerinti – tizennegyedik oldalon kezdődnek a szenvedő egyház kategóriái. Az elhunytak nevének felsorolása, nagyjából ugyanazon rendszerben, mint az élők jegyzékeinél. Salzburg püspökei és apátjai (*ordo episcoporum vel abbatum defunctorum*) – Virgil nevét Arn korában vezették be e listába – szerzetesei (*ordo monachorum defunctorum*), valamint a már említett *pulsantes* (*ordo pulsanitum seu religiosorum vivorum*). A huszadik oldalon olvashatók az elhunyt királyok (*ordo regum defunctorum cum coniugibus et liberis*), hercegek, valamint családtagjaik (*ordo ducum defunctorum cum coniugibus et liberis*), majd az idegen püspökök és apátok neve (*ordo communis episcoporum vel abbatum defunctorum*). Ezen utóbbiak között találhatunk számos ír szentet: az első helyen Szent Patrik, Írország apostola áll, az ionai apátokat Keranus (Cíarán), az Ionával ellenséges viszonyban álló Clonmacnoise apátja és Columban, Luxeuil apátja követi. Az ír szentek és apátok nagyszámú felsorolása nézetünk szerint Virgil ír származására vezethető vissza.<sup>30</sup> E felsorolás mellett bajor püspökök és apátok, így például Emmeram, Korbinian, Vivilo, Sidonius, Willibald Eichstätt és Lul Mainz püspöke kerülnek említésre. A huszonegyedik oldal elhunyt idegen papok (*ordo sacerdotum vel diaconorum defunctorum*) és apácák (*ordo sanctimonialium defunctorum*) nevét tartalmazza. Tekintettel arra, hogy a nem salzburgi püspökök, apátok és apátnők alá tartozó személyek teljes körű felsorolása szétfeszítette volna a területi korlátokat, ezek esetében a közösség tagjait az „*et congregatio ipsius*” bejegyzés alá foglalta össze a *scriptor*.<sup>31</sup> Az utolsó hét oldalon a salzburgi Szent Péter-kolostorhoz kötődő elhunyt férfi (*ordo communis virorum defunctorum*) és női laikusok (*ordo communis feminarum defunctorum*) vannak felsorolva; zárásul egy, a kezdő imádsággal egységet alkotó „*Dignare Domine*” kezdetű ima olvasható.<sup>32</sup>

Az élők és az elhunytak tíz-tíz rendbe nyertek besorolást, ám ezen *ordók* tartalmilag nem mindig állíthatók párhuzamba egymással, ám e következtetések nagy valószínűséggel

nem vezethető vissza mélyebben gyökerező okokra. A salzburgi *Liber confraternitatum* számos olyan sajátosságot mutat, amelyek nem lelhetők fel a Karoling-kor ezen irodalmi genusában: így például a rendek (*ordines*) szerinti beosztás, az Ó- és az Újszövetség, valamint az ókeresztény kor jeles személyeinek beiktatása a listába. A bibliai és történelmi alakok, majd a salzburgi püspökök, apátok, papok és szerzetesek sorrendje, végül a világiak említése szigorú hierarchiát tükröz,<sup>33</sup> valamint reprezentálja a megváltott emberiséget, akik felvételt nyertek az *élet könyvébe*, nem csupán a salzburgiba, hanem a mennybe is.<sup>34</sup> Herzberggel egyetértve Forstner is amellett foglalt állást, hogy kilenc *ordo* esetében a nevek kronológiai rendben állnak.<sup>35</sup> Így az élő salzburgi szerzetesek<sup>36</sup> esetében e kronológia a kolostorba történt belépésüket jelzi, a nem salzburgi püspökök<sup>37</sup> esetében pedig püspöki működésük kezdetét. Az elhunyt salzburgi püspökök, apátok és szerzetesek neve<sup>38</sup> elhalálkozásuk sorrendjébe került bejegyzésre. Ugyanezen elv szerint sorakoznak a királyok és hercegek,<sup>39</sup> akik esetében a rokoni kötelék rendezőelvét is figyelembe vették. Az elhunyt idegen, vagyis nem salzburgi püspökök neve is időrendben áll,<sup>40</sup> ám ezen elvet itt Arbeo freisingi és Willibald eichstätti püspök neve megtöri. Bizonyosan kronológiai rendben találhatók a nem salzburgi apátok, és feltehetően az apácák neve is.<sup>41</sup> Nélkülözi az időrendet az élő idegen apátok és a Salzburggal kapcsolatban álló laikusok *ordója*.<sup>42</sup>

Az *ordók* sora azonban további interpretációs lehetőséget is kínál: a bibliai és az ókeresztény kor alakjainak említésével a salzburgi közösség integrálódik a lineáris keresztény világtörténelembe, s a *Liber confraternitatum* ezáltal egyfelől a helyi, salzburgi-bajor, másfelől az egyetemes emberi identitás reprezentánsává emelkedik.<sup>43</sup> A már említett tizedik oldal tartalmazza a korabeli nagypolitika szereplőinek nevét, bepillantást engedve a Szent Péter-kolostor politikai orientációjába. A felsorolás magába foglalja frank részről Nagy Károly, felesége Fastrada, fiai Károly és Pippin, valamint leánya Hrodrud, bajor részről pedig Tasziló, felesége Liutpirg, fia Theodo, illetve leányai Cotania és Hrodrud nevét – világosan mutatja tehát egyfelől a de facto már feltétlenül fennálló frank befolyást, másfelől a bajor uralkodó de iure még fennálló önállóságát, illetve mindkettejük szellemi-lelki kapcsolatát a salzburgi kolostorral. Figyelemreméltó a politikai – jelen esetben kettős – lojalitás kifejeződése e liturgikus célokat szolgáló listában: nem tagadja meg a frank kapcsolatokat, ám a bajor önállóságot is hangsúlyozza.<sup>44</sup> A dokumentálhatóan először 763-ban Attignyben, tehát frank területen megjelent<sup>45</sup> imaközösség elterjedésére jó példával szolgál a 777 első hónapjaiban Dingolfingi Zsinat jegyzőkönyve, a *Notitia de pacto fraternitatis episcoporum et abbatum Bawaricorum*,<sup>46</sup> amit tudomásunk szerint először a salzburgi *Liber vitae* igyekezett megvalósítani.

Betekintésünk végén megerősítve látjuk a bevezetésben tett azon kijelentést, miszerint a *Liber confraternitatum*, e vallásos céllal íródott feljegyzés tanulmányozása a történész számára értékes adalékokat szolgáltat a kor bajor bel- és külpolitikai viszonyairól, valamint a lejegyzésre utasítást adó tudós püspök történelemszemléletéről, és számos ponton értékes kiegészítést nyújt a VIII. és IX. század bajor historiográfiájából lesűrhető tanulságokhoz.

#### JEGYZETEK

<sup>1</sup> McKitterick, R.: *Social memory, commemoration and the book*. In: Reading and the Book in the Middle Ages. Ed. by S. Ridyard. Sewanee Medieval Studies 11. 2001. 5. skk. E gondolatkörhöz bővebben lásd Fentress, J.–Wickham, C.: *Social memory*. Oxford 1992.

<sup>2</sup> Molitor, S.: *Das Traditionsbuch. Zur Forschungsgeschichte einer Literaturgattung und zu einem Beispiel aus Südwestdeutschland*. Archiv für Diplomatik 36. 1990. 61. skk.

- <sup>3</sup> Vö. Jahn, J.: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35. Stuttgart 1991. 201. skk. Ugyanez, nevezetesen az ima-szándékot és a vagyonyjegyzéket egyesítő jelleg figyelhető meg a fuldai okiratgyűjteményben is – ehhez lásd *Die Klostergemeinschaft von Fulda im frühen Mittelalter*. Hrsg. v. K. Schmid. Münstersche Mittelalter-Schriften 8. München 1978; Heydenreich, E.: *Das älteste Fuldaer Cartular im Staatsarchive zu Marburg. Das umfangreichste Denkmal in angelsächsischer Schrift auf deutschem Bodem. Ein Beitrag zur Paläographie und Diplomatik sowie zur Geschichte des Hochstiftes Fulda*. Leipzig 1899.
- <sup>4</sup> McKitterick 2001. 7; McKitterick, R.: *Geschichte und Gedächtnis im frühmittelalterlichen Bayern*. In: Erzbischof Arn von Salzburg. Hrsg. v. Niederkorn-Bruck, M.–Scharer, A. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 40. Wien–München 2004. 70.
- <sup>5</sup> Fichtenau, H.: *Das Urkundenwesen in Österreich vom achten bis in das dreizehnte Jahrhundert*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 23. Graz–Wien–Köln 1971. 85.
- <sup>6</sup> *Liber confraternitatum* 14/Ab 1. (Mérvadó kiadását lásd Forstner, K.: *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Faksimilierte Ausgabe im Originalformat der Hs A 1*. Codices Selecti 51. Graz 1974.)
- <sup>7</sup> *Liber confraternitatum* 6/Aa 1–2.
- <sup>8</sup> Forstner 1974. 18.
- <sup>9</sup> *Liber confraternitatum* 10/Aa 1.
- <sup>10</sup> *Liber confraternitatum* 10/Ad 1.
- <sup>11</sup> *Liber confraternitatum* 20/Bb 8–9.
- <sup>12</sup> Forstner 1974. 19.
- <sup>13</sup> Forstner 1974. 32.
- <sup>14</sup> Forstner, K.: *Das Salzburger Skriptorium unter Virgil und das Verbrüderungsbuch von St. Peter*. In: Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Hrsg. v. Dopsch H.–Juffinger, R. Salzburg 1985. 135. skk.
- <sup>15</sup> McKitterick 2004. 77. skk.
- <sup>16</sup> Löwe, H.: *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 11. 1951. 905. skk.; Löwe, H.: *Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 114. skk.
- <sup>17</sup> A Löwe-féle koncepció ellen foglalt állást – nézetük szerint nem túl nagy meggyőzőerővel – a *Cosmographia* jelenleg mérvadó szövegkiadásának elkészítője is. Vö. Prinz, O.: *Die Kosmographie des Aethicus Ister*. MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14. München 1993. 10.
- <sup>18</sup> McKitterick 2004. 78.
- <sup>19</sup> *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 2. (Ed. Wattenbach, W. MGH SS 11. 1854; Ed. Lošek, F. MGH Studien und Texte 15. Hannover 1997.) A *Conversio*hoz bővebben lásd Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979; Wolfram, H.: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln 1995; Reindel, K.: *Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich*. In: Handbuch der bayerischen Geschichte I. Hrsg. v. Spindler, M. München 1981<sup>2</sup>. 249. skk.; Löwe, H.: *Der Streit um Methodius. Quellen zu den nationalkirchlichen Bestrebungen in Mähren und Pannonien im 9. Jahrhundert*. 1948. 3. skk.; Eggers, M.: *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavistische Beiträge 339. München 1996. 19; Bosl, K.: *Probleme der Missionierung des böhmisch-*

- mährischen Herrschaftsraumes. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg. v. Hellmann, M.–Olesch, R.–Stasiewski, B.–Zagiba, F. Graz 1964. 1. skk.; Lošek, F.: *Sieben Fragen zu sieben ausgewählten lateinischen Denkmälern des Salzburger Frühmittelalters – Gemeinsamkeiten und Unterschiede*. In: Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert. Hrsg. v. Kolmer, L.–Rohr, Chr. Regensburg 2005. 126skk.; Nótári T.: *Forráások Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged 2005. 95. skk.
- <sup>20</sup> Forstner 1974. 23.
- <sup>21</sup> McKitterick 2004. 79.
- <sup>22</sup> Vö. Bonifatius, *epist.* 60. (Ed. Tangl, M. MGH EE selectae. Berlin 1916.); Ó Neill, Padraig P.: *Bonifaz und Virgil – Konflikt zweier Kulturen*. In: Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter. Hrsg. v. Dopsch, H.–Juffinger, R. Salzburg 1985. 77; Schmidinger, H.: *Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils*. In: Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Salzburg 1985. 97.
- <sup>23</sup> Hermann, K. F.: *Zum Geleit*. In: Forstner 1974. 12.
- <sup>24</sup> Lásd Forstner 1974.
- <sup>25</sup> Hermann 1974. 12.
- <sup>26</sup> McKitterick 2004. 72.
- <sup>27</sup> Karajan, Th.: *Das Verbrüderungs-Buch des Stiftes St. Peter zu Salzburg*. Wien 1952. XXII.
- <sup>28</sup> Herzberg-Fränkell, S.: *Über das älteste Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 12. Hannover 1887. 59.
- <sup>29</sup> Alcuin, *epist.* 4. (Ed. Dümmel, E. MGH EE 4. Berlin 1895.)
- <sup>30</sup> Ehhez lásd Wolfram, H.: *Virgil als Abt und Bischof von Salzburg*. In: Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Hrsg. v. Dopsch, H.–Juffinger, R. Salzburg 1985. 342. sk.; Wolfram, H.: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln 1995. 254; Löwe, H.: *Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 100; Grosjean, P.: *Virgile de Salzbourg en Irlande*. *Analecta Bollandiana* 78. 1960. 92. skk.; Nótári T.: *Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez*. In: *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk. Marton Sz.–Teiszler É. Szeged 2005. 99. skk. Az ír szentek kontinentális kultuszához bővebben lásd Hennig, J.: *Scottorum gloria gentis. Erwähnung irischer Heiliger in festländischen Liturgietexten des frühen Mittelalters*. *Archiv für Kirchengeschichte* 52. 1970. 177. skk.
- <sup>31</sup> Vö. *Liber confraternitatum* 10. skk.
- <sup>32</sup> Forstner 1974. 30; McKitterick 2004. 74.
- <sup>33</sup> Forstner 1974. 31.
- <sup>34</sup> Hermann 1974. 11.
- <sup>35</sup> Herzberg 1887. 62. skk.; Forstner 1974. 31.
- <sup>36</sup> *Liber confraternitatum* 6/B–D
- <sup>37</sup> *Liber confraternitatum* 10/Ac
- <sup>38</sup> *Liber confraternitatum* 14/A–D
- <sup>39</sup> *Liber confraternitatum* 20/A
- <sup>40</sup> *Liber confraternitatum* 20/B
- <sup>41</sup> *Liber confraternitatum* 20/Cc; 11/A–B; 21/C–D
- <sup>42</sup> *Liber confraternitatum* 10/Bc; 22/A–G; 23/A–D; 26/A–D
- <sup>43</sup> Forstner 1974. 31. sk.; McKitterick 2004. 75.
- <sup>44</sup> Vö. Lhotsky, A.: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19. Graz–Köln 1963. 149.
- <sup>45</sup> Vö. Oexle, G.: *Memoria und Memorialüberlieferung im frühen Mittelalter*. Frühmittelalterliche Studien 10. 1976. 70. skk.
- <sup>46</sup> Ehhez lásd Jahn 1991. 512. skk.